

Araştırma Makalesi • Research Article

Kıraat Farklılığından Dolayı Oluşan Zamir İltifatı: Zemahşerî Örneği

The Pronoun Compliment Caused By The Qiraah Differences: Sample Of Zamakhshari

Ferit Dinçer^{a*}^a Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Malatya/Türkiye
ORCID: 0000-0003-3269-4310

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 01 Şubat 2019

Düzeltilme tarihi: 28 Şubat 2019

Kabul tarihi: 07 Mart 2019

Anahtar Kelimeler:

Kıraat

Zemahşerî

İltifat

Zamir

ÖZ

Tefsir ilmi başta olmak üzere Kur'an kaynaklı diğer bütün ilimlerin, ilgili konularda kıraatlere başvurmak durumunda kaldıkları görülmektedir. Belâgat âlimlerinin anlama güzellik veren edebî sanatlardan saydığı iltifat amelîyesi, kavram olarak ilk defa kullanan kişi; Asmaî'dir. Tefsir ilminde ise; ilk olarak iltifat kavramını kullanan ve iltifat sanatının ilmî ve belâgî değerini açıklığa kavuşturan, ondaki güzellik, incelik ve belâgî esrarları ortaya çıkaran âlim; Zemahşerî'dir. Bu çalışmada "*el-Keşşâf*" adlı tefsirinde, farklı kıraatlerden dolayı meydana gelen birkaç örnek üzerinde durulmuştur. İltifat; lafzî güzellik sağlaması ile bedî' ilmine, anlamsal güzellik sağlamasıyla meânî ilmine dâhil olan çok yönlü bir sanattır. Zemahşerî, farklı kıraatlerin neden olduğu iltifat sanatını, tefsirinde ustaca kullanarak anlam zenginliğini meydana çıkarmıştır.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 01 February 2019

Received in revised form 28 February 2019

Accepted 07 March 2019

Keywords:

Qiraahs

Zamakhshari

Compliment

Pronoun

ABSTRACT

Mainly commentary science and all other Qur'an-related sciences, it is seen that they have to consider qiraahs in related subjects. The praise given by the scholars of literary wisdom from the literary arts is to make changes in terms of person, time style and genre or a short so-called unexpected way. The scholar who used the concept of compliment for the first time is Asmaî. In the commentary science; firstly, the person who uses the concept of compliment and clarifies the scientific and legitimate value of the art of compliment and reveals the beauty, delicacy and the mysteries of commentary science is Zamakhshari. In this study, in the commentary maned al-Kashshaf, a few examples of different qiraahs were emphasized. The compliment is a multi-faceted art that is involved in the science of illusion and the giving of meaningful beauty. Zamakhshari, has revealed the richness of meaning by using the compliment art, which is caused by the different qiraahs, masterfully in his commentary.

1. Giriş

Kıraatlerle sağlanan vecihler sebebiyle, Kur'an daha muciz ve muhtasar hale gelmiş, belâgat ve i'cazın doruğuna ulaşmıştır. Kıraatler Kur'an'ın, Allah kelamı olduğunun en büyük delillerinden birini teşkil etmiştir. Çünkü bu kadar çeşitliliğe rağmen, onda tezat ve tenakuz yoktur. Kıraatler, Kur'an'ın muhafazasında Müslümanların ne kadar titiz ve gayretli olduklarının da bir göstergesidir. Çünkü Müslümanlar, kitaplarını hareke hareke, harf harf, kelime kelime, âyet âyet, sûre sûre incelemişlerdir (İbnü'l-Cezerî, t.y.: 510; Çetin, 2001: 98).

Kıraatlerin manâya ve yorumların farklılaşmasına etkisi kesin olduğuna göre böyle bir malzeme elbette ki

müfessirlere göz ardı edilmemektedir. Tefsir ilmi başta olmak üzere Kur'an kaynaklı diğer bütün ilimlerin, ilgili konularda kıraatlere başvurmak durumunda kaldıkları görülmektedir.

Bu bağlamda, tefsirde otorite sayılan ve kendinden sonra gelenleri etkileyen, dil ve belâgat sanatları yönünde de mahir/uzman olan ve kısa olarak "*el-Keşşâf*" ismiyle meşhur eserin sahibi Zemahşerî, bu eserinde kıraatlere büyük yer vermiştir. O, âyetlerde gizlenmiş geniş anlam zenginliklerini vuzuha çıkarmak için farklı kıraatleri buna vesile addetmiştir. Göstermeye çalıştığı anlam farklılığını takviye amacıyla, kıraatlere dayanmış, kimi zaman iki farklı kıraati açıklayarak, aralarındaki ihtilafı açığa çıkarmıştır (Karaçam, 1996: 133). Bu bağlamda şazz kıraatlere de büyük önem vermiş olan Zemahşerî,

* Sorumlu yazar/Corresponding author
e-posta: dincerferit@gmail.com

sahâbilerin kendilerine ait olan özel Mushaflarında yer alan farklı okuyuşları yeri geldikçe aktararak selevin farklı kıraatlerine de başvurmuştur (Cerrahoğlu, 2005: 356).

Bu kıraatlerden bir kısmı da bu çalışmanın konusu olan zamir iltifâtının belâgatine neden olan kıraatlerdir. Zemahşerî, Kur'ân-ı Kerim'in hitap şekillerinden kabul ettiği ve "televvün hitabı" (Zemahşerî, 1998: I/120) adını da verdiği iltifât sanatına çeşitli âyetlerin tefsiri münasebetiyle temas etmiş ve bu ilmin verilerinden münbit bir miras bırakmıştır. Sekkâkî, Zemahşerî'yi kast ederek: Arapların misafirlerine değişik yiyecekler sunmalarından sevinç duydukları gibi karşıdakilerine hitaplarını farklı ifadelerle duyurmak adetlerine de sahip olduklarını ve Allah'ın Kelamında birden çok bu tür sanat örneğinin mevcut olduğunu, bu sanatı edebiyatta mahir olan kişilerin anlayabileceğini ifade eder (Zehebî, 2000: 312-314; Sekkâkî, 2000: 199-205).

Tahkik kıraati (İmam Âsım'ın Hafs rivâyeti olan kıraat) üzere, gerek Türkiye'de ve gerekse başka ülkelerde bazı akademik çalışmaların mevcudiyeti bilinmektedir: Örneğin Türkiye'de, Ulusu, M. (2008). *Arap Dili ve Belâgatinde İltifât Sanatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi; Mollaİbrahîmoğlu, S. (1997). *Kur'ân-ı Kerim'de İltifât Sanatı*. Diyanet İlmi Dergi, 33(1), 15-35; Kınar, K. (2005). *Belagatta İltifât*, Bilimname: Düşünce Platformu, 2(8), 75-106; Özdemir, A. (2006). *Kadim Bir Söz Sanatı: İltifât ve Kur'ân'da İltifât Örnekleri*, İslâmî İlimler Dergisi, 1(2), 151-160; Yüksel, A. (2010). *Arap dilinde iltifât sanatının tarihi seyri üzerine bir inceleme*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Review of the Faculty of Divinity, 28, 63-85 Türkiye dışındaki ülkelerde, Selûm, Y. & Selûm T. (1996). *Zâhîretü'l-İltifât fî Kessâfi'z-Zemahşerî*. Dimeşk: Mecelle Mecme'u'l-Lügati'l-Arabîyyeti bi-Dimeşk; Tabl, H. (1998). *Üslûbu'l-İltifât fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî.; Seybûker, İ. (2008). *Tenevu'ül-Suvveri'l-İltifâti fî'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Makasiduhu'l-Belağîyye ve'l-İ'caziyye*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sudan: Camiet'u Ümmü'd-Dermân el-İslâmiyye; Hubâl, M. (2015). *Belâgatu Üslûlubi'l-İltifâti fî'l-Kur'ân'il-Kerîm ve Esraruhu*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Varkala-Hindistan: Camiet'u Kâsîdî; Ala Mehdî, A. (2017). *el-İltifât ve eseruhu fî refî'l-kifâyeti'l-i'lamîyye li'n-Nassi 'inde ez-Zemahşerî*, Küfe: Meceltu Fasliyye, 7(45), 119-148, gibi çalışmalar sayılabilir. Ancak; kıraat farklılığına bağlı meydana gelen iltifât belâgatine dair herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle bu çalışmada Zemahşerî'nin örneği içinde, kıraat farklılıklarının neden olduğu zamir iltifâtının belâgati üzerinde durulacaktır. Kimi belâgat âlimlerine göre iltifâtın birkaç çeşidinin (Tabl, 1998: 20) olmasına rağmen bu makalede zamir iltifâtının ele alınmasının nedeni ise; zamir iltifâtının mevcudiyeti üzerinde âlimlerin ittifakının olması (Zemahşerî, 1998: I/119; es-Sekkâkî, 2000: 88; Durmuş, 2010: 153; Tabl, 1998: 19-20) ve diğer iltifât çeşitlerinde de ihtilafın olmasıdır (İbnü'l-Esîr, t.y.: 167-169; el-Alevî, 1983: 132; ez-Zerkeşî, 1984: 152). Nitekim Zemahşerî, tefsirinde iltifâtta bahsederken sadece zamir iltifâtının çeşitlerini zikretmiştir (Zemahşerî, 1998: I/118-119). Diğer taraftan çalışmanın hacmi de göz önüne alınarak önce kıraat-iltifât kelimelerinin kısa tanımı verilecektir. Sonra zamir iltifâtının çeşitleri verilecektir. Daha sonra "el-Keşşâf"ta kıraat farklılıklarının neden

olduğu iltifât belâgati ele alınıp, birkaç örnek üzerinde durulacaktır.

2. Kıraat-İltifât Kelimeleri

Kıraat/قراءة kelimesi, Arapçada "k-r-e/قرأ" kök harflerinden türeyen semâî (kâide dışı) bir mastardır. "okumak, tilavet etmek" anlamına gelmektedir. "kıraat" ise aynı maddedeki mastarın çoğulu olup "okumalar/okuyuşlar" demektir (Ferahîdî, 2010: 204-205; Cevherî, 1987: 64; İsfahânî, t.y.: 401-402; İbn Sîde, 1958: 289-290; İbn Manzûr, 1119: 3563-3566; el-Mustafavî, 2009: 241-242).

Terim olarak kıraat, kıraat imamlarından her birinin, belirli rivâyet ve tarikleri kullanarak kendilerine has üslûp ve kurallar ile diğer kıraat imamlarından farklı şekilde Kur'ân'ı tilavet etmesine denir.

İltifât/التفات kelimesi ise sözlükte, "bir şeyi burup çevirmek, gömleğini boynuna atmak, sözü ister tutsun ister tutmasın salıvermek, görüşünden yüz çevirmek (Semîn, 1997: 31; Durmuş, 2010: 153) ve bir toplumdan uzak durmak, sağa sola bakmak, dönüp bakmak" gibi anlamlara gelir (İbn Manzûr, 1119: 85; Semîn, 1997: 31; Güneş, 2001: 1070). "Kişinin suratını farklı açılara döndürmesi" manasına da gelebilen bu kelime, Allah'ın Kelamında bu anlamda kullanılmıştır: "ولا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ" / Sakın, hiç biriniz dönüp arkasına bakmasın." (Hûd, 11/81; Hicr, 15/65). Onların etrafa bakınmayı bırakmaları emredilmiştir çünkü bakıp dururlarsa onlara azabın indirileceği bildirilmiştir. Peygamber efendimizi vasfeden bir sözde ise şöyle denir: "فإذا التفت التفت جميعاً", "O, birine yöneleceği zaman tüm bedeniyle yönelirdi." yani o, gizlice bakmazdı. Ve bir şeye baktığında ona sadece boynunu sağa sola çevirerek bakmazdı. Tüm bedeniyle yönelir ve tüm bedeniyle geri dönerdi (İbn Manzûr, 1119: 84; Zebîdî, 1994: 126).

"الشيء علفت" bir şeyi bükmek, eğmek anlamı da taşır. "لفوتوا امرأة" bir şeyi yarmak, çatlatmak anlamındadır. "لفوتوا امرأة" / eşinden ayrılmış ve başkasından çocuğu olan kadın veya "النساء من اللفوت" eşi ölen ya da eşinden boşanan ve çocuğunu da terk eden kadın" için kullanılır. Eşyaya çok meyli olan kadın için de "لفوت" denir (İsfahânî, t.y.: 401-402; Zebîdî, 1994: 126; Semîn, 1997: 31; Güneş, 2001: 1070).

Belâgat ile uğraşan âlimlerin görüşüne göre edebî sanatlardan olan iltifât, herhangi bir metinde ani bir şekilde kişisel, zamansal ve üslûbî açıdan farklılıkların meydana gelmesidir. İltifattan amaç ise yeksanlığı ortadan kaldırarak karşıdakinin dikkatini çekmektir (Zemahşerî, 1998: I/119; Durmuş, 2010: 153).

İbnü'l-Esîr ise, iltifât için yukarıda geçen tanımlara benzer tanımlar yaptıktan sonra "Arap yiğidi" şeklinde de isimlendirildiğini söylemiş ve bunu, şu şekilde açıklamıştır: "Yiğit kişi; başkasının yapamadığını yapar, kimsenin cüret etmediği tehlikelere ve maceralara atılır. İltifât sanatı da bunun gibi bir anda üslûp değiştirerek başka üslûba girdiği için yiğit kişiye benzer. Bu da sadece Arap diline özel bir kullanım olması nedeniyle yukarıda geçen isimlendirmeye layık görülmüştür" (İbnü'l-Esîr, t.y.: 167-186).

Daha önceki dönemlerde farklı isimler altında kullanılan iltifât belâgati (Ebû Ubeyde, 1381: 9-11; İbn Kuteybe, 1954: 16-17; İbnü'l-Mu'tez, 1990: 58) kavram olarak

evvel emirde istimal eden Asmaî'dir (el-Hâtimî, 1997: 157; Askerî, 1957: 438-440).

Tefsirde ilk olarak iltifât kavramını kullanan âlim ise Zemahşerî olmuştur. Daha sonra İbnü'l-Esîr, ez-Zerkeşî, el-'Alevî, es-Sûyutî ve es-Sekkâkî gibi belâgat ve tefsir âlimleri, onu takip etmişlerdir (Tabl, 1998: 19-20; Ala Mehdî, 2017: 129). İlk olarak iltifât sanatının ilmî ve belâgî değerini açıklığa kavuşturan, ondaki güzellik, incelik ve belâgâî esrarları ortaya çıkararak da yine Zemahşerî'dir (Kazvîni, 2003: 227). Özellikle el-Kazvîni'nin; "Bil ki Zemahşerî'nin zikrettiği gibi iltifât, kelâmın güzelliğindedir." sözleri yukarıdaki kanaati kuvvetlendirmektedir (Kazvîni, 2003: 227).

3. Zemahşerî'ye Göre İltifâtın Yararları

Zemahşerî, iltifâtın yararlarını şu şekilde zikretmiştir: "Sözün bir anlatım tarzından diğerine aktarıldığında, dinleyenler üzerinde önemli etki bıraktığını, bu nedenle dinleyenler, bir üslûptan diğerine geçerken konuşanları anlamak için dikkat kesilir. Tek bir üslûp ile sözün icra edilmesi halinde bu etkinin söz konusu olmayacağını söylemiştir. Böylece monotonluk denen ve insanı bezdiren hitap şekli ortadan kalkmış olacaktır. Sözün iltifât şeklinde kullanılmasının birçok yararı bulunmaktadır" (Zemahşerî, 1998: I/119). Aslında Zemahşerî, iltifât belâgatının yararlarını (tehdit, korkutma, şiddet, şiddetli davranma, kınama, sapıklığı kınama, ayıplama, çirkin görme, yüceltme övme, ikramda bulunma, vd.) genel olarak âyetleri tefsir ederken açıklamıştır (Zemahşerî, 1998: I/119, I/510; III/126; IV/67, IV/123; IV/379, IV/464; V/172, vd.).

"el-Meşelü's-sâ'ir" adlı eserinin müellifi, Zemahşerî'yi iltifâtı sadece bir gaye ve fayda üzerine kısıtından dolayı kınamış, söz konusu sanatın, zaman ve zemine göre birçok fayda ve güzelliklerinin olduğunu dile getirmiştir. (İbnü'l-Esîr, t.y.: 167-186). Ancak Zemahşerî'nin tefsiri araştırıldığında, İbnü'l-Esîr'in, Zemahşerî'ye yönelmiş olduğu eleştirinin yersiz olduğu görülecektir. Zira o, İbnü'l-Esîr'in, "iltifâtı bir gaye ve faydaylasınırladığı" sözlerinin aksine, iltifâtın "وقد تختص مواضعه بفوائد/birçok faydasının olduğunu" söylemiş ve tefsirinin birçok yerinde bunu açıklamıştır (Zemahşerî, 1998: I/119).

Örneğin o, "وَمَا أَنْتُمْ مِنْ زَكَاةٍ تُرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ" Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (manevî kârlarını) kat kat artıranlar onu verenlerdir." (Rum, 30/39) meâlindeki âyetin yorumunda, "Güzel bir iltifâttır. Sanki Allah, meleklerine ve kendi katında özel bir yere sahip yaratıklarına, 'Bunlar öyle kimselerdirler ki, sadakalarıyla Allah rızasını gözetirler. İşte onlar sevaplarını kat kat artıranlardır.' işte bu şekildeki hitap, "فَأَنْتُمْ الْمَضْعُوفُونَ/sizler sevabınızı artırarsınız." sözünden, daha methe delâlet etmektedir." (Zemahşerî, 1998: IV/581) şeklinde açılımda bulunmuştur. Hakeza müfessir, Âl-i İmrân, 3/180'de bulunan "تَعْلَمُونَ" kelimesinin "ta" harfiyle kıraat edildiği gibi "ya" harfiyle de kıraat edildiğini söylemiş ve ardından, "ta" harfiyle kıraat edildiğinde iltifât yolu ile olduğunu, bunun tehdit ve uyarı açısından daha belîğ ve açık bir anlatım olduğunu söylemiştir (Zemahşerî, 1998: I/667).

Zehebî, Zemahşerî'nin tefsirdeki yerini şu şekilde açıklamaktadır: "Kur'ân'da bulunan ve adeta belâgatın

sihri mesabesinde olan güzellikleri, ancak Zemahşerî gibi bir âlim bizlere açıklayabilir. Zira o, birçok ilimde yıldızı parlayan biridir. Nitekim o; Arap ilminden olan, belâgat, beyan, şiir, i'rab ve edep gibi ilimlere önem vererek öne çıkmıştır ve bu nedenle onun tefsiri, doğu ve batıda ün salmış, hak ettiği şöhrete kavuşmuştur (Zehebî, 2000: 312-314). Aslında İbnü'l-Esîr de Zemahşerî'nin ilmî yetkinliğini ikrâr etmektedir. Fakat ardından, Zemahşerî gibi, fesahat ve belâgat ilmini bilen biri, nasıl olur da bu şekilde hareket ettiğine anlam vermediğini söylemiştir (İbnü'l-Esîr, t.y.: 169). Daha sonra kendince iltifâtın yararından bahseder ve bunun standart bir şey olmadığını ancak her bir iltifâtın yararının yerine göre değişebileceğini söylemiştir (İbnü'l-Esîr, t.y.: 169). Lakin burada şöyle bir soru akla gelir; acaba kendisi "el-Keşşâf"ı hiç incelememiş mi? Zira yukarıda da birkaç örnek verildiği gibi Zemahşerî, eserinin farklı yerlerinde, iltifâtın yararlarını yeri geldikçe açıklamıştır (Zemahşerî, 1998: I/510, I/667; IV/123, IV/581; III/126; IV/67, IV/379, IV/464; V/172, vd.). Burada ilginç olan; İbnü'l-Esîr'in, ele almış olduğu iltifât örneklerin tahlillerini yaparken ve iltifâtın faydalarını sayarkentıpatıp Zemahşerî'den nakilde bulunmuş olmasıdır (Zemahşerî, 1998: I/403, II/128, II/321, vd.; İbnü'l-Esîr, t.y.: 165-170). Diğer taraftan Yahya el-'Alevî, söz konusu olan İbnü'l-Esîr'in, Zemahşerî'ye olan itirazını anlamsız bularak; "Kendisi, el-Keşşâf'ın müfessirinin ulaşmış olduğu belâgatın derinliğine ve inceliklerine ulaşamadığını" söylemiştir (Selûm, vd., 1996: 277-284).

Zemahşerî tefsirinde, iltifâtın, cahiliye Araplarının bir tür ifade etme şeklidir diye zikretmiş ve İmrûül-kays'ın şiirlerinden misaller getirmiştir (Zemahşerî, 1998: I/119).

4. Zamir İltifâtının Çeşitleri:

4. 1. Gâipten Hitaba Geçiş

{وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا}

"Rahman çocuk edildi." dediler. Hakikaten çok çirkin bir iddia ortaya attınız." (Meryem, 19/88-89).

Âyetin başında geçen "قَالُوا" fiili, gâiplere hitap şeklinde gelmiştir. Ancak daha sonra gelen "لَقَدْ جِئْتُمْ" fiili hazır olanlara hitap şeklinde gelmiş ve iltifât belâgati meydan gelmiştir. Bunun yararı, Allah hakkında kötü cüretleri tescil etmek, Allah'ın onlardan öfkelenildiği ve onların söylediklerinin çok büyük bir iftiranın olduğunu ihtar etmek. Böylece sanki Allah, onları karşısına alıp onları kinayip azarlar bir durum olur.

İkinci bir örnek de Fatiha sûresinde geçmektedir:

{الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ}

"Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur. Rahman ve rahîmdir. Ceza gününün tek sahibidir. (Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz" (Fatiha, 1/1- 4).

Allah'a hamed edilip Allah'ın sıfatlarından söz edilirken üçüncü şahıs ve hikâye üslûbu ile devam eden söz, Allah'a ibadet kısmına gelince birden değiştirilerek; Allah'a hitap şeklinde anlatıma dönüştürülmüştür. Bu değişikliğin

sebebi; Allah'a yapılan sözlü ve fiili tâat nevilerini kendinde toplayan en mükemmel saygı tarzı olan ibadetin şanına tazim ve önemine dikkat çekmek, Allah'ın karşısında ve O'nu görüyormuş gibi huşû içinde ibadet yapmanın önemini vurgulamaktır. Sadece sözlü tazim olan hamdın derecesi ibadetin derecesinden düşük olduğu için, hamdın anlatımında üçüncü şahıs ve hikâye üslûbuyla yetinilmiştir. Dua ve isteklere vesile durumundaki ibadetin ardından gelen yardım ve hidâyet taleplerinin gıyaben değil hitaben (yüz yüze) yapılması uygun düştüğü için onlarda da hitap üslûbu sürdürülmüştür (Zemahşerî, 1998: I/118-119). Bu iltifât türüne Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (Fatiha, 1/5; Bakara, 2/21, 25, 60, 214, 233; Âl-i İmrân, 3/180, Nisâ, 4/11; En'am, 6/6; Enfâl, 8/7; Yunus, 10/3; Hud, 11/14; Nahl, 16/55, 68; vd.).

4. 2. Gaipten Mütakellime Geçiş

{ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَلَهَا وَلِلْأَرْضِ إِنِّي نَادِيَةٌ أَوْ كَرِهًا قَالَتْ أَنِّي نَادِيَةٌ طَائِعِينَ فَقَضَاهُنَّ سِنْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرًا لِّهَؤُلَاءِ إِنِّي السَّمَاءُ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحٍ وَحَفْظًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ}

(Fussilet, 41/11-12).

Dikkat edildiğinde, âyetin hemen başında geçen ve altı çizilen "استَوَىٰ" fiili, gâibe hitap eden bir fiildir. Ancak daha sonra gelen "وَرِيئًا" fiili, mütakellime hitap şeklinde gelmiş ve iltifât belâgati oluşmuştur.

Âyet hikâye tarzı ile sürerkengök cisimleri hakkındaki batıl kanıyatembihite bulunmak ve o cisimlerin de Yaratanın bir eseri olduğunu ifade eden bölümde ifadenin seyrini tağyir ederek fiil, Allah'ın zatına isnat ile "وَرِيئًا / donattık" şeklinde mütakellim sîgasına dönüşmüştür (İbnü'l-Esir, t.y.: 169; Durmuş, 2010: 153). Bu iltifât türünü Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (Bakara, 2/23, 47, 83, 118, 172; Âl-i İmrân, 3/25, 58, 168; Nisâ, 4/37, 41, 64, 174; Maide, 5/15, 19, 32, 86; En'am, 6/22, 92, 97; A'râf, 7/37, 57; Enfâl, 8/9, 41; Yunus, 10/7, 11, 21, 28; Hud, 11/8; Ra'd, 13/4; İbrahim, 14/13; Nahl, 16/60; vd.).

4. 3. Muhataptan Gâibe Geçiş

{إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ كُلُّ إِلَهِنَا رَاجِعُونَ}

(Enbiyâ, 21/92-93).

Âyetin başında hak dinin ve hak mabudun tek olduğu gerçeği hitap üslûbu ile hatırlatıldıktan sonra onların din konusunda bölünmüş hallerini peygamberlere ve başkalarına haber verip kınayan ve onları da kınamaya çağıran kimselerin tavrını sergilemek üzere gâip sîgasına ve hikâye (ihbar) üslûbuna dönülmüştür (Durmuş, 2010: 153). Bu iltifât türünü Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (Bakara, 2/61, 143; Âl-i İmrân, 3/9; Nisâ, 4/64; A'râf, 7/93; Enfâl, 8/1; Tevbe, 9/2, 25-26; Yunus, 10/22; İbrahim, 14/19-21, 38; Nahl, 16/69, 72, 81; İsrâ, 17/8, 64; Meryem, 19/12; Enbiyâ, 21/92-93, 112; Müminün, 23/52-53; Nur, 24/12 vd.).

4. 4. Mütakellimden Gaibe Geçiş

{طَه مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَىٰ إِلَّا تَذَكَّرَلَّيْمِنَ يَحْسَبُ أَنَّ نَزِيلَ مَا مِّنْ خَلْقٍ الْأَرْضِ وَالسَّمَاءِ وَإِنَّا لَعَالَمُونَ}

(Tâhâ, 20/1-4)

Âyette çoğul birinci şahısla başlayan sözün akışına göre, "Bizim tarafımızdan indirilmiştir." denecek yerde, "Yeri ve yüksek gökleri yaratan tarafından indirilmiştir." şeklinde üçüncü şahısla hikâye üslûbuna geçilmiştir (Durmuş, 2010: 153). Bu iltifât türünü Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (Bakara, 2/5, 23, 35, 172; Âl-i İmrân, 3/57, 151, Nisâ, 4/30, 33, 122; En'am, 6/90, 95, 111, 127; A'râf, 7/12, 58, 101, Enfâl, 8/4; Yunus, 10/22, 25; İbrahim, 14/46; vd.).

4. 5. Mütakellimden Muhataba Geçiş

{وَمَا لِي لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ}

(Yâsîn, 36/22).

Âyetin, "yaradanınıza neden itaat ve ibadette bulunmazsınız; oysa sadece ona döndürüleceksiniz" tarzındaki ifadenin yerine, âyetin baş kısmında mütakellim sîgasıyla (يَا بَنِي آدَمَ/bana neler oluyor) hitap edilerek, nasihat etmede samimiyeti belirtmek gayesiyle kendisi için arzuladığını karşısındaki kişiler için de istediğini ifade etmek amacıyla hitabı kendisine yönlendirmiştir. (Zemahşerî, 1998: V/178). Diğer taraftan âyette belâgatin bir çeşidi olan ihtibak sanatı da mevcuttur.¹

Mütakellimden muhataba iltifât türü Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (En'am, 6/71-72; Yunus, 10/21; Tâhâ, 20/72-73; vd.).

4. 6. Muhataptan Mütakellime Geçiş

{وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ إِنَّ رَبِّي رَحِيمٌ وَدُودٌ}

"Rabbinizden bağışlanmayı dileyiniz, sonra O'na tövbe ediniz. Muhakkak ki rabbimin merhameti ve sevgisi boldur." dedi. (Hud, 11/90.)

Yukarıda geçen âyette Şuayb peygamber, kavmine, tövbe etmelerini ve Allah'tan mağfiret/af dilemelerini istemektedir. Zira Allah'ın rahmeti çoktur/büyüktür, O; kullarına iyilik ve güzellik yapmada, aşırı bir sevgiyle birine beslenen ve sevgilisine yaptığından daha fazlasını yapmaktadır (Zemahşerî, 1998: III/229).

Burada Allah, önce "رَبَّكُمْ" buyurarak "Rab" kelimesini muhatap(lar)a ait olan "كُمْ" zamirine izafe ederken, arkasında gelen "رَبِّي" tamlamasında bulunan ve ikinci olan "Rab" kelimesini ise mütakellime ait olan "ي" zamirine izafe etmiştir. Böylece burada muhataptan mütakellime iltifât belâgati meydana gelmiştir. Bu iltifât türünü Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (Yunus, 10/21; Tâhâ, 20/72-73; Yasin, 36/21-22; vd.).

¹ Sözlükte "Kumaşın iplikleri arasında açıklık bırakmadan sık, sağlam ve güzel bir şekilde dokumak." anlamına gelen ihtibâk kelimesi bedî' ilminde, "İki bölümlü bir cümlede veya iki cümleli bir sözde iki karşıtın ya da iki benzerin birleştiği ve birincide anılanın zıddını yahut benzerini ikincide, ikincide anılanınkini birinciden hazfetmek." şeklinde tarif edilir. En güzel hazf çeşitlerinden ve edebî sanatlardan olan bu tür ilk keşfeden ve ihtibâk adıyla ilk inceleyen Ahmed b. Yusuf er-Ruaynî onu, "Sözün ikinci bölümünde benzeri sabit olanın karşılığını birinciden, birinci bölümde benzeri sabit olanın karşılığını ikinci bölümden hazfetmek." olarak tanımlamıştır (Durmuş, 2010: 553).

4. 7.Müzekker Zamirinden Müennes Zamirine Geçiş veya Bunun Tersini

Zamirlerle ilgili iltifât çeşitlerinden bir diğeri de zamirin müzekkerden müennese dönmesi veya bunun zıddıdır.

{مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُغْثِيهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ}

“Allah'ın insanlara göndereceği herhangi bir rahmeti tutup hapseden olamaz. O'nun tuttuğunu O'ndan sonra salıverecek de yoktur. O, üstündür, hikmet sahibidir.” (Fâtır, 35/2)

Bu âyette (فَلَا مُمْسِكَ لَهَا) ifadesinde müennes zamiri kullanılmışken, (فَلَا مُرْسِلَ لَهُ) ifadesinde müzekker zamiri kullanılmıştır. Burada bazı müfessirlere göre müennes zamirinin kullanıldığı birinci ifadede rahmetin anlamına haml var iken müzekker zamirin kullanıldığı ikinci ifadede rahmetin lafzına haml vardır. Bu iltifât türünü Kur'an'ın birçok âyetinde görmek mümkündür (Nisâ, 4/8; Fâtır, 35/2; Zümer, 39/49; Abese, 80/11-12; vd.).

Yukarıda iltifâtın çeşitleri ile ilgili verilen önbilgiden sonra kıraat farklılıklarının neden olduğu iltifâtla ilgili, “*el-Keşşâf*”tan alınan örneklerden bir kaçının yorumu üzerinde durulacaktır. Zira hepsinin yorumunu ayrı ayrı vermek bu çalışmanın kapasitesini aşacaktır.

5. el-Keşşâf'ta Farklı Kıraatler ve İltifât Örnekleri

5. 1. Zamirlerde Meydana Gelen İltifât

Kıraat farklılıklarına neden olan hususlardan birisi olarak kimi yerde imamlar birbirlerine muhalif olarak gâip, gâibe, muhatap ve mütekellim kalıbıyla okuyarak muhalefet etmişler ve muhtelif iltifât sanatlarını kullanmışlardır. Kuşkusuz imamların farklı kıraatle meydana gelen bu iltifâtın âyetlerin manâları üzerinde ciddi anlamda bir etkisi olmasa da bir farklılık olarak kayda değer edebî üslûp etkisi yapmıştır. Bu başlık altına iltifâtın şu çeşitlerine yer verilecektir: Gâipten-Muhataba, Gâipten-Mütekellime, Muhatabtan-Gâibe, Mütekellimden-Gâibe, Mütekellimden-Muhataba, Muhatabtan-Mütekellime, Müzekkerden-Müennese ve Müennesden-Müzekkere geçiş.

5. 1. 1. Mütekellimden Muhataba İltifât

{فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَئِن لَّمْ يَكُن لَّكَ دُكْرٌ} كَلَّا لَأُنْثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيدُهَا بِنُورٍ تَتَّبِعُهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ}

“Onu doğurunca dedi ki: ‘Rabbim! Onu kız doğurdum.’ Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir; erkek de kız gibi değildir. Ben onun adını Meryem koydum ve işte ben onu ve soyunu kovulmuş şeytana karşı sana ısmarlıyorum.” (Âl-i İmrân, 3/36).

Yukarıdaki âyette geçen “*وَضَعْتُ*” kelimesi, mâzî malum vezninde olup, üçüncü şahsı bildiren gâip bir fiildir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin İbn Abbas tarafından “*وَضَعْتُ*” şeklinde, muhatap şıgasıyla ikinci şahsı bildiren fiil olarak kıraat ettiğini söylemiştir (Zemahşerî, 1998: I/550-501; İbn Hâleveyh, t.y.: 27).

Yukarıda geçen âyette, Mushaf'ta yazılı olduğu şekliyle, “mütekellimden gâibe” iltifât belâgati mevcut iken “*وَضَعْتُهَا*”

“*وَضَعْتُ*” İbn Abbas'ın kıraatine göre de, “Mütekellimden muhataba” geçiş olduğundan ayrıca “Mütekellimden muhataba” iltifât belâgati meydan gelmiş oldu “*وَضَعْتُهَا*” - “*وَضَعْتُ*”.

Bu durumda âyetin anlamı ilk kıraate göre “Oysa Allah onun ne doğurduğunu daha iyi bilmektedir, yani onun doğurduğunu ta’zim ve onun nedeniyle kendisine nelerin bağışlandığını bilememesi sebebiyle böyle bir ifadeye yer verilmiştir. Daha açık bir ifadeyle Allah, doğrulan çocuğunun cinsiyetinin ne olduğunu ve ona bağlı olarak ne gibi büyük olayların meydana geleceğini, onu ve evladını âlemlere bir âyet, bir mucize kılacağını daha iyi bilir. Oysa Meryem'in annesi, bunlardan habersizdir. İşte bunlardan habersiz olmasından dolayıdır ki üzüntüsünü, hasretini dile getiriyor.” şeklindedir (Zemahşerî, 1998: I/550-501).

İkinci kıraate göre ise -ki İbn Abbas'ın kıraatidir- âyetin anlamı, “Allah, senin ne doğurduğunu daha iyi bilir.” Yani “Sen, sana bağışlanan bu bebeğin ne kadar değerli olduğunu bilemezsin ve Allah, onun şanını, derecesini ne kadar büyük kıldığını da bilemezsin.” şeklinde olmaktadır.

Görüldüğü gibi âyette, farklı kıraatlerden dolayı iltifât belâgati meydan gelmiş ve Kur'an'ın yorumuna bir nevi zenginlik katarken nazmına da güzellik katmıştır. Diğer taraftan söz konusu olan “*وَضَعْتُ*” fiili ile kastedilen kişi açısından da olumlu bir intiba bırakmıştır. Zira İbn Abbas'ın kıraatine göre kişi muhatap alınmıştır. Bu da onun önemsendiğinin bir kanıtıdır.

Zemahşerî, “Bu tür ifade ve anlatım tarzı, ‘iltifât’ diye isimlendirilir. Arap toplumunun bu tür sanatlara fazlaca önem göstermeleri nedeniyle burada da bu üslûp kullanılmıştır. Onlar bu tür ifade ve şiirlerinde tasarrufta bulunurlar.” (Zemahşerî, 1998: I/118-119) demiş ve İmrûl-kays'ın şu beyitlerinde üç iltifât çeşidinin olduğunu söylemiştir:

تَطَاوَلُ لَيْلِكَ بِالْإَيْمِدِ وَنَامَ الْخَلِيُّ وَلَمْ تَرْفِدِ
وَبَاتَ وَبَاتَتْ لَهُ لَيْلَةٌ كَلَيْلَةَ ذِي الْعَانِرِ الْأَرْمِدِ
مِنْ نَبَأِ جَانِي وَخَيْرُهُ عَنْ أَبِي الْأَسْوَدِ
وَذَلِكَ

“Esmid diyarında senin gecen uzayıp durdu gamsız uyudu kaldı, hiç uyanmadın.

Gecelendi ama gecesi tıpkı sancıyan ağırlı gözlerle geceleyen gibi.

Bunun sebebi aldığım bir haber idi. Bu, bana gelen babam Ebû'l-Esved'in ölüm haberi idi.” (Zemahşerî, 1998: I/118-119).

Bu üç beyitte bulunan iltifât şu şekildedir: Bunun ilki “*لَيْلِكَ*” / senin gecen” ifadesidir. Hâlbuki burada birinci şahsa yer vermesi ve “benim gecem” demesi gerekirdi. Ancak, şair burada ikinci kipi, hitabı tercih ediyor ve “benim gecem” yerine “senin gecen” diyor. İkincisi ise “*بَاتَ*” / geceledi” fiilidir. Oysa burada söylenmesi gereken “*بِيتَ*” / sen geceledin” kelimesine yer verilmeliydi. Üçüncüsü de, “*جَانِي*” / bana geldi” fiilidir. Oysa burada da denmesi gereken ifade, “*جَانِكَ*” / sana geldi” olmalıydı (Zemahşerî, 1998: I/118-119).

5. 1. 2. Muhatabtan Gâibe İltifât

{اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُم مِّن رَّبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ}

“Rabbinizden size indirilene uyun; O’nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz!” (A’râf, 7/3.)

Yukarıdaki âyette gelen ve altı çizili olan “تَذَكَّرُونَ” kelimesi, Mushaf’ta yazılı olduğu şekli ile muhatap sîgasında bir fiildir. Ancak Zemahşerî, aynı fiil, “يَذَكَّرُونَ” şeklinde gâip sîgasında da kıraat olduğunu söylemiştir (Zemahşerî, 1998: II/422).

Söz konusu olan kelimeyi, kurrâ imamlardan İbn Âmir hem “ta” hem de “ya” harfleri ile okurken, (İbn Zencele, 1997: 280) Ebû Derdâ, “ta”, Mücahit ise “ya” harfi ile okumuştur (İbn Hâleveyh, t.y.: 27; Benna, 1987: 44).

Buradaki iltifât, âyetin baş kısmında ve devamında geçen “وَلَا تَتَّبِعُوا أَتَّبِعُوا” fiillerinde bulunan zamir ile “تَذَكَّرُونَ” fiilinde bulunan zamir arasında meydana gelmiştir. İlk iki fiil, muhataba delâlet eden “انتم” zamirini ihtiva ederken, “تَذَكَّرُونَ” fiili ise, İbn Âmir ve Mücahit’in kıraatine göre “يَذَكَّرُونَ” şeklinde olup, gâibe delâlet eden “هم” zamirini ihtiva etmektedir. Dolayısıyla âyetin üslûbu muhatap bir şekilde devam ederken son fiile gelindiğinde üslûp değişikliği gâip şekli ile bitmiştir.

Her iki kıraate göre âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Ele alınan kelime “ta” harfiyle kıraat edildiğinde âyetin anlamı:

“...Rabbinizden size indirilene uyun; O’nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin. Ne kadar da az öğüt alıyorsunuz...!” şeklinde iken, “ya” harfiyle kıraat edildiğinde ise âyetin anlamı:

“...Rabbinizden size indirilene uyun; O’nu bırakıp da başka önderlerin ardından gitmeyin. Ne kadar da az öğüt alıyorlar...!” şeklinde olmaktadır.

İkinci kıraate göre Allah, âyetin başındaki ifadelerle insanları karşısına almış gibi, emirlerine uymalarını ve ondan başka önderlerin ardından gitmemelerini emir ettiği için muhatap sîgası kullanmıştır. Ancak bazı kimseler Allah’ın emirlerini ve öğütlerini kulak ardıedince Allah, bu defa ifadesini, sanki onları huzurunda kovmuş gibi gâip sîgasına ve hikaye üslûbuna dönüştürmüştür. Böylece Zemahşerî, âyetlerde gizlenmiş geniş anlam zenginliklerini vuzuha çıkarmak için farklı kıraatleri buna vesile kılmıştır (Zemahşerî, 1998: II/422).

5. 1. 3. Muhataptan Mütakellime İltifât

فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسُكَ وَحَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى اللَّهِ أَنْ يُكْتَفَ بِأَسْ
الَّذِينَ كَفَرُوا وَاللَّهُ أَشَدُّ بِأَسَاؤِهِمْ تَنكِيلًا

“Şu halde Allah yolunda savaş. Sen, ancak kendinden sorumlu olursun. Müminleri de teşvik et. Allah, inkâra sapanların gücünü kıracaktır. Allah’ın gücü daha çetin, cezası daha şiddetlidir” (Nisâ, 4/84).

Âyette geçen ve altı çizilen “لَا تُكَلَّفُ” kelime, muhatap kalıbında bir muzârî fiildir. Zemahşerî, bu kelimenin mütakellim kalıbından da okunduğunu söylemiş ve sonra mütakellim kalıbına göre de yorum yapmıştır (Zemahşerî, 1998: II/118).

Yukarıdaki fiilin farklı kıraatlerle okunduğu Zemahşerî tarafından söylenmiş ancak kimin nasıl okuduğunu

belirtmemiştir. Yapılan araştırmalarda, müfessirden önceki eserlerde böyle farklı kıraatlere rastlanmadı. O’ndan sonraki eserlerde *de-el-Bahru’l-Muhî’te* söz konusu kelimeyi, Cumhuriyet’in kıraati “ta” ile diğerlerinin kıraati ise “nun” ile okunduğunu şeklinde geçmektedir (Ebû Hayyân, 1993: 331).

Buradaki iltifât belâgati, muhatap zamiri ihtiva eden “فَقَاتِلْ” fiili ile “لَا تُكَلَّفُ” fiilinin “nun” harfiyle kıraat edildiğinde ve “لَا تُكَلَّفُ” şeklini alan fiil arasında oluşmuştur. Çünkü “فَقَاتِلْ” fiilinde “أَنْتَ” zamiri mevcuttur ve muhatap için iken, “لَا تُكَلَّفُ” fiilinde ise, “نَحْنُ” zamiri mevcut olup mütakellim içindir. Dolayısıyla burada iki zamir arasında iltifât belâgati meydana gelmiştir.

Zemahşerî’nin, âyetin geneline yapmış olduğu yorumu verilip sonra farklı kıraatlerin yorumuna geçilecektir. Böylece iki kıraat arasındaki anlam farkı daha net bir şekilde ortaya çıkacaktır.

Zemahşerî’nin, yorumu şu şekildedir: “Onlar seni yapayalnız tek başına bıraksalar da, yanında yer almasalar da) Öyleyse, sen Allah yolunda savaş, sen yalnızca kendinden sorumlusun. Çünkü sen sadece kendinden sorumlusun, başkasından değil. Şüphesiz sana yardım edecek olan sadece Allah’tır, senin yardımcın, ordu ve askerler değil. Nitekim yüce Allah, çevrende binlerce kişi, ordu ve asker de olduğu halde sana yardım ettiği gibi, dilemesi halinde yine sana yardım edecektir.” (Zemahşerî, 1998: II/118).

Söz konusu âyetin nüzül sebebiyle ilgili müfessir şunları zikretmiştir: “Söylenildiğine göre Resulü Allah (s.a.v.) Küçük Bedir Gazvesinde, halkı cihada çıkmaya davet etmişti. Çünkü Ebû Süfyan burada Resulü Allah (s.a.v.) ile karşılaşmak üzere bir vaatte ve sözleşmede bulunmuştu. Her ikisi de karşılaşacaklardı. Resulü Allah’ın (s.a.v.) çağırısı üzerine bazı kimseler bundan pek memnun kalmamışlardı, çıkmak niyetinde değillerdi. İşte bu âyet bunun üzerine nazil olmuştur.” (Zemahşerî, 1998: II/118).

Bunun üzerine Resulü Allah (s.a.v.), yetmiş kadar Müslüman ile hareket etmişti. Resulü Allah (s.a.v.) bu konuda kimseye boyun bükmedi, yalvarmadı. Şâyet ashabından hiçbir kimse ona tabi olmasaydı bile, o yine tek başına çıkacaktı. Evet, kâfirlerde şiddet ve kuvvet bulunabilir. Fakat Allah kuvvet ve kudretçe onlardan hem pek çok yüksekhem de cezası ve azabı onlarınkinden çok şiddetlidir. Bundan dolayı kâfirlerin kuvvetinden korkup da, Allah’a isyan etmemeli, Allah’ın kudret ve azabından korkup da, Allah’a itaat etmeli ve kâfirlere karşı gelmelidir. Bunun için ey Muhammed! Sen kendin Allah yolunda savaş ve müminleri teşvik et (Zemahşerî, 1998: II/118; Yazır, 2005: 137).

Buna göre ilk okuyuşun anlamı:

“...Sen sadece kendinden sorumlusun, hiç kimseyi zorlayacak değilsin...” şeklinde iken, ikinci okuyuşa göre ise, âyetin anlamı:

“...Biz sadece seni mükellef kılarız, seni sorumlu tutarız başkalarını değil...” (Zemahşerî, 1998: II/118).

Yukarıda geçen âyette bulunan “لَا تُكَلَّفُ” fiilinde, ikinci kıraate göre iltifât söz konusudur, Çünkü bu fiilin öncesi “فَقَاتِلْ” kelimesi, sonrası ise “وَحَرِّضَ” kelimesi birer emir-i hazır kalıbında olan fiillerdir. Emir-i hazırda muhatap olan

kimselere yapılır. Dolayısıyla “لَا تَكْلَفُ” kelimesinden, “لَا تَكْلَفُ” kelimesine geçildiğinde, yukarıda faydaları sayılan iltifât sanatı meydana gelmiş olacaktır.

5. 1. 4. Gâipten Mütekellime İltifât

{وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا فِيهَا أَسْرَارٌ مِنْ لَدُنْهُمْ وَلَا ظُلْمٌ لًا}

“İnanıp iyi işler yapanları da içinde ebediyen kalmak üzere, zemininde ırmaklar akan cennetlere sokacağız. Orada onlar için tertemiz eşler vardır ve onları koyu bir gölgeligi² alacağız.” (Nisâ, 4/57).

Âyette geçen “سَنُدْخِلُهُمْ” kelimesi, mütekellim kalıbında muzârî bir fiildir. Zemahşerî, bu fiilin Abdullah tarafından, tekil üçüncü şahsı bildirecek kalıbında, “سَنُدْخِلُهُمْ” diye de okunmuştur demiştir. Zemahşerî, bu kıraat şeklini Abullah’a nispet ederken; İbn Hâleveyh, İbn Vessab’a nispet etmiştir. Ebû Hayyân ise, Abdullah, İbrahîm en-Nehaî ve İbn Vessab’a nispet etmiştir. (Zemahşerî, 1998: II/194; İbn Hâleveyh, t.y.: 34). Ayrıca; müfessir, burada hangi Abdullah olduğunu belirtmemiştir. Ancak Ukberî, söz konusu olan Abdullah’ın, Abdullah İbn Mesud olduğunu söylemiştir (Ukberî, 1420: 392).

Buradaki iltifât, âyette geçen “سَنُدْخِلُهُمْ” fiilinde bulunan zamir ile “نُدْخِلُهُمْ” fiilinin Abdullah tarafından “سَنُدْخِلُهُمْ” şeklinde kıraat edilen fiilin zamiri arasında meydana gelmiştir. Çünkü Abdullah’ın kıraatinde “سَنُدْخِلُهُمْ” fiili “سَنُدْخِلُهُمْ” şeklinde kıraat edildiğinde bu, üçüncü şahsı bildirirken, âyetin son pasajında gelen “نُدْخِلُهُمْ” fiili, mütekellim şahsı bildirmektedir.

İlk kıraate göre fiilin bildirmiş olduğu anlam:

“...zemininde ırmaklar akan cennetlere sokacağız...”, şeklinde iken, ikinci kıraate göre ise, “... (Allah) onları zemininde ırmaklar akan cennetlere sokacaktır...” olmaktadır (Zemahşerî, 1998: II/194). Her iki vezinde de fiilin fâili Allah olmakla beraber, ilk fiil mütekellim kalıbında gelmiş, ikinci kıraate ise iltifât yapılarak gâip kalıbına geçmiştir.

Ebû Hayyân, konuyla ilgili şöyle bir yorumda bulunmuştur: Âyette fiili, “سَنُدْخِلُهُمْ” mütekellim kalıbında okuyanlar, bundan önceki âyette geçen “سَوْفَ نُصَلِّيهِمْ” fiiline binaen okumuşlardır. Aynı kelimeyi, “سَنُدْخِلُهُمْ” gâip kalıbında okuyanlar ise, daha önce geçen, “إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَزِيزًا حَكِيمًا” şeklindeki pasaja bakarak gâip olarak okumuşlardır (Ebû Hayyân, 1993: 331).

5. 1. 5. Gâipten Muhataba İltifât

{قَدْ كَانَتْكُمْ آيَةٌ فِي فَيْتِنِ النَّعْتَانِ فَمَنْ تَقَاتَلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ الْوَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلِهِمْ رَأَى الْعَيْنِ وَاللَّهُ يُدْ بِنَصْرِهِ مَنْ يَشَاءُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لَأُولِي الْأَبْصَارِ}

²Zemahşerî, âyette geçen ve “koyu gölgelik” şeklinde yorumlanan “ظِلًّا ظَلِيلًا” tamlaması için şunları söylemiştir: Bu âyette geçen “ظَلِيلًا” kelimesi, “ظِل” lafzından türemiş olup, manâyı pekiştirmek için gelmiş olan bir sıfattır. Bu ifade adeta “لَيْلٌ لَيْلٌ وَيَوْمٌ وَيَوْمٌ” ifadeleri ve benzerleri gibidir. “Koyu karanlık uzun bir gece ve gölgesi hiç yok olmayan uzun zaman. Güneş onu yok etmez, o hep ılımandır, ne sıcaktır, ne de soğuk demektir.” (Zemahşerî, 1998: II/194; İbn Zencele, 1997: 154; İbn Ebî Meryem, 1971: 231; İbnü'l-Cezerî, t.y.: 238).

“(Bedir’de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup. Allah dilediğini yardımıyla destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır.” (Âl-i İmrân, 3/13).

Yukarıdaki âyette geçen “يَرَوْنَهُمْ، تَقَاتِلُ” fiilleri, görüldüğü üzere birer gâip sığasında gelmişlerdir. Ancak Zemahşerî, ikinci fiil olan “يَرَوْنَهُمْ” fiili, kıraat imamlarından Nafi tarafından “تَرَوْنَهُمْ” şeklinde dekıraat edildiğini söylemiştir (Zemahşerî, 1998: I/531).

Buradaki iltifât belâgati “يَرَوْنَهُمْ، تَقَاتِلُ” fiilleri arasında meydana gelmiştir. Çünkü söz konusu olan fiiller, cumhurun kıraatine göre üçüncü şahsı bildiren “هم” ve “هي” zamirleri ihtiva etmekte iken, Nafi’in kıraatine göre, ikinci şahıs/shahısları bildiren “انتم” zamiri içermektedir (İbn Zencele, 1997: 154; İbn Ebî Meryem, 1971: 231; İbnü'l-Cezerî, t.y.: 238). Dolayısıyla burada gâipten muhabata iltifât belâgati meydana gelmiştir.

Bazı meâllerde, âyette geçen “iki gruptan maksadın “Bedir Savaşı’nda karşı karşıya gelen Müslümanlarla Mekke müşrikleri” olduğu belirtilir. Hatta Râzî, müfessirlerin bu yorum üzerinde görüş birliği içinde olduklarını yazmaktadır (Râzî, 1420: 204-207; Karaman, vd., 2013: 369-372). Bununla birlikte müfessirler, karşı tarafı kendilerinin iki katı olarak görenlerin, gerek Müslüman gerekse müşrik taraf olabileceği yönünde izahlar yapmışlardır (Zemahşerî, 1998: I/531; Râzî, 1420: 204-207). Yine, iki taraftan maksadın ne olduğu hususunda farklı açıklamalar yapılmıştır (Râzî, 1420: 204-207). Öte yandan “onları görüyorlardı” anlamına gelen “يَرَوْنَهُمْ” cümlesinin “onları görüyordunuz” demek olan “تَرَوْنَهُمْ” şeklindeki okunuşunu dikkate alan müfessirler, burada hitap edilenlerin müşrikler veya müşriklerle birlikte Yahudiler olabileceğini belirtmişlerdir. (Karaman, vd., 2013: 369-372).

5. 1. 6. Muhatabtan Mütekellime İltifât

{إِنْ تَبَدُّوا الصَّدَقَاتِ فَبِعَمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفَوْهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهِيَ خَيْرٌ لَكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّئَاتِكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ}

“Sadakaları açık olarak verirseniz bu ne güzel! Şâyet onu yoksullara verirken gizlerseniz bu sizin için daha da hayırlıdır ve sizin bir kısım günahlarınızı düşürür. Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Bakara, 2/271).

Yukarıdaki âyette gelen ve altı çizilen “وَيُكَفِّرُ” fiili Mushaf’ta geldiği şekliyle gâip bir fiil olmasına karşın, Zemahşerî; aynı fiilin, “nun” harfiyle olmak üzere “وَنُكَفِّرُ” şeklinde mütekellim sığasıyla da kıraat edildiğini söylemiştir (Zemahşerî, 1998: I/501; İbn Hâleveyh, t.y.: 102).

Söz konusu olan kelimeyi, kurrâ imamlarından İbn Âmir ve Hafs tarafından “وَيُكَفِّرُ” şeklinde “ya” harfiyle gâip sığayla kıraat edilirken, diğer kurrâ imamlar tarafından “وَنُكَفِّرُ” şeklinde mütekellim sığasıyla kıraat edilmiştir (İbn Hâleveyh, t.y.: 102; İbn Zencele, 1997: 148; İbnü'l-Cezerî, t.y.: 238).

Burada meydana gelen iltifât iseşu şekilde olmuştur: Yukarıdaki âyete dikkat edildiğinde altı çizilen “وَيُكَفِّرُ” fiilinden önce üç adet fiil gelmiş ve her üç fiil de muhatap

sığasıyla gelmiştir; ancak söz konusu olan “وَيُكْفَرُ” fiili gâip sığasıyla gelmiş ve burada kıraat farklılığı olmadan da muhataptan gâibe iltifât şekli meydana gelmiştir. Diğer taraftan asıl bu çalışmanın konusu olan kıraat farklılığına bağlı zamir iltifâtı da İbn Âmir ve Hafs kıraatine göre meydana gelmiştir. Çünkü âyette geçen ilk üç fiil, muhatap sığasıyla gelmişken, daha önce de belirtildiği gibi ele alınan “وَيُكْفَرُ” fiili İbn Âmir ve Hafs kıraatine göre “وَيُكْفَرُ” şeklinde mütekellim sığasıyla gelmiştir. İlk üç fiil “وَيُكْفَرُ” zamirine şamil gelirken, örnek olarak alınan “وَيُكْفَرُ” fiili ise “نحن” zamirine şamil gelmektedir. Böylece burada muhataptan mütekellime iltifât belâgati meydana gelmiştir. Buradaki iltifât belâgatının yararını ise, şu şekilde açıklamak mümkündür: Yüce Allah, günahları affetmeyi kedisine tevdi etmesi, böylece affa müstahak olan kişi için daha fazla güven oluşmakta ve o kişi gönül rahatına ermektedir.

5. 1. 7. Müennes ve Müzekker İltifâtı

Zamirlerle ilgili iltifât çeşitlerinden bir diğeri de zamirin müzekkerden müennes dönmesi veya bunun zıddıdır. Zamirin müzekkerden müennese dönüşmesi gerçek anlamda değil, mecâzî anlamda bir dönüşümdür.

{وَفِي الْأَرْضِ قَطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَاتٌ مِّنْ أَعْنَابٍ وَرِزْقٌ وَنَجِيلٌ صُنُوفٌ مِّنْ ذَلِكَ صُنُوفٌ يُّسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُقْضَلُ عَلَى بَعْضِهَا الْأُكْلُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ}

“Yeryüzünde birbirine komşu kıtalar vardır. Üzüm bağları, ekinler, çatalı ve çatalsız hurmalıklar vardır ki, hepsi bir tek su ile sulanır. Hâlbuki meyvelerinde birini öbürüne üstün kılıyoruz. Akı eren bir kavim için bunda muhakkak ibretler vardır.” (Ra’d, 13/4).

Fiillerin müennes ve müzekker okunması da fiillerle ilgili kıraat vecihlerindedir. Bu bağlamda zikredilen âyette geçen “يُسْقَى” fiili, ilgili kıraat farklılığına örnek olarak verilebilir.

Zemahşerî, söz konusu kelimenin “يُسْقَى” “ya” ile müzekker kalıbında kıraat edildiği gibi, aynı kelime “تُسْقَى” “ta” ile müennes kalıbında da kıraat edilmiştir demektir (Zemahşerî, 1998: III/333). İbn Âmir, Âsım ve Ya’kûb “ya” harfi ile “يُسْقَى” şeklinde okumuşlardır (Ezherî, 1991: 56; İbn Hâleveyh, t.y.: 200; İbn Zencele, 1997: 369; İbn Ebî Meryem, 1971: 433). Delilleri ise, Yâsîn sûresinde geçen şu âyettir:

{وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِّنْ نَّجِيلٍ وَأَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ لِيَأْكُلُوا مِن ثَمَرِهِ}

“Biz orada hurmalıklardan, üzüm bağlarından bahçeler yaptık. İçlerinde pınarlardan sular fişkırttık. Bunu, Onun ürününden yesinler diye.” (Yâsîn, 36/34-35). Burada “مِن ثَمَرِهِ” kelimesinde bulunan zamir, “الْمَذْكُورُ/zikredilen, adı geçen” lafzına raci’ olmakla, müzekker geldiği gibi, ele alınan âyette de bulunan fiilin gizli olan zamiri de bunun gibi “الْمَذْكُورُ” lafzına dönmektedir. Dolayısıyla bu kelime müzekker olduğundan fiil de müzekker olarak gelmiştir (İbn Hâleveyh, t.y.: 200; İbn Zencele, 1997: 369; İbn Ebî Meryem, 1971: 433).

Diğer kıraat âlimleri ise “ta” harfi ile “تُسْقَى” şeklinde okumuşlardır. Bu kıraatin tevcihini ise, âyetin siyakından ve sibakından delil getirerek yapmışlardır. Buna göre âyetin öncesinde geçen “جَنَاتٍ/bağlar” kelimesi bu kelimenin müennes okunmasının delilidir (İbn Hâleveyh, t.y.: 200; İbn Ebî Meryem, 1971: 433). Aynı şekilde âyetin

devamında gelen “وَنُقْضَلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكْلِ/Onlardan bir kısmını lezzetlerinde, bir kısımdanüstün kılıyoruz.” ifadesinde geçen “بَعْضَهَا” lafzı da bu okuyuşun delilidir. Çünkü burada “بَعْضَهَا”, “Onlardan bir kısmı” derken müennes zamir kullanılmış, müzekker zamir “بَعْضُهُ” kullanılmamıştır (İbn Zencele, 1997: 369).

İbn Ebî Meryem, müennes kalıbında okuyanların delilini ise şu şekilde zikretmiştir: “Söz konusu fiilden önce zikredilenlerin, birden fazla olduklarından dolayı cemi’ durumundadırlar ve tüm cemi’ çeşitleri de müennes olduğundan dolayı, onlara raci olan fiil de müennes olmak durumundadır” (İbn Ebî Meryem, 1971: 433).

Zemahşerî’nin, âyetin geneline yapmış olduğu yorumlar, İbn Ebî Meryem’in, görüşünde isabetli olduğunu göstermektedir: Yeryüzünde meydana gelen, yetişen ekinler; üzüm asmaları, hurma ağaçları ve daha nice şeyler bu kara parçaları üzerinde yetişiyorlar. Hepsinin cinsleri, türleri değişiktir; biri diğere benzemez. Fakat hepsi de bir tek sudan, bir tek kaynaktan sulanıyorlar. Buna rağmen yetişen ürünler şekil, tat, renk ve koku bakımlarından farklılık ve kalite açısından üstünlük göstermektedirler (Zemahşerî, 1998: III/333).

Dikkat edilirse, Zemahşerî, ifadeleri arasında, birden çok çoğul lafzı kullanmıştır. Örneğin: “Üzüm asmaları, hurma ağaçları, yetişiyorlar, daha nice şeyler.” İşte bu tür ifadeler bir sürü şeylerin olduğunu göstermektedir. Bu da fiilin müennes gelmesine neden olarak yeterlidir.

Ezherî ise, söz konusu kelimeyi “يُسْقَى” “ya” ile müzekker kalıbında kıraat edenlerin delili, bu fiilden önce geçen şeylerin tümüne جَمِيع kelimesini ihtimal ettikleri ve ona raci olan fiili, böylece müzekker kalıbında kıraat ettiklerini, aynı kelimeyi “تُسْقَى” “ta” ile müennes kalıbında kıraat edenlerin delili ise, fiilden önce geçen şeylerin tümüne جَمَاعَةٌ kelimesini ihtimal ettikleri ve ona raci olan fiili, böylece müennes kalıbında kıraat ettiklerini söylemiştir (Ezherî, 1991: 56).

Bu şekilde, fiilin farklı sığalarla okunması, fiillerle ilgili kıraat vecihlerindedir. Bu durum belâgatte iltifât sanatı olarak geçmektedir.

Âyette geçen “يُسْقَى” kelimesi, “ya” ile müzekker kalıbında kıraat edildiğizaman, anlam:

“... zikredilen, aynı su ile sulanır...” şeklinde olurken, aynı kelime “تُسْقَى” “ta” ile müennes kalıbında kıraat edildiğinde anlam:

“... Söz konusu “جَنَاتٍ/bağlar, aynı su ile sulanır...” şeklinde olacaktır (İbn Zencele, 1997: 369; İbn Ebî Meryem, 1971: 433).

İster fiil “bağlar” anlamında olan “جَنَاتٍ” kelimesine ister “الْأَشْيَاء/eşyalar” a raci olsun, müennes kalıbında gelmesi gerekir.

Konu hakkında birçok örneğin olmasına karşın çalışmanın hacmini dikkatte alarak yukarıda verilen örneklerle iktifa edilmiştir (Zemahşerî, 1998: I/510; II/186; II/314; II/332; II/415; IV/123; vd.).

6. Sonuç

Âlimler, tefsir ilmi başta olmak üzere, Kur’ân kaynaklı diğer bütün ilimlerin, ilgili konularda kıraatlere başvurmak

durumunda kaldıkları görülmektedir. Bu âlimlerden biri de "el-Keşşâf" ismiyle meşhur eserin sahibi olan Zemahşerî'dir. O, tefsirinde kıraatlere büyük yer vermiş, âyetlerde gizlenmiş geniş anlam zenginliklerini vuzuha çıkarmak için farklı kıraatleri buna vesile addetmiştir.

Zemahşerî, Allah kelamı olan Kur'an'ın hitap şekillerinden saydığı ve "çeşitlendirme hitabı" isminikoyduğu sanatı değişik âyetlerin tefsirindedile getirmiş ve Arap toplumunun bu tür sanatlara fazlaca önem gösterdiklerini, şiir ve nesirlerinde sıkça kullandıklarını ve Kur'an'da da, bu üslûbun kullanıldığını söylemiştir.

Belagat ile uğraşan âlimlerin görüşüne göre edebî sanatlardan olan iltifat, herhangi bir metinde ani bir şekilde kişisel, zamansal ve üslûbî açıdan farklılıkların meydana gelmesidir. İltifattan amaç ise yeksanlığı ortadan kaldırarak karşıdakinin dikkatini çekmektir. İltifat bir belagat terimi olmadan önce dahi mefhumu itibariyle söz söyleyiciler tarafından icra edilmiş bir edebî sanattır. Muhatapta varsayılan dikkat dağınıklığı, dinleme gevşemesi gibi iletişimi zedeleyici halleri giderme, onun dikkatini tazeleme ve ilgisini canlı tutma gibi hikmetlere mebni olarak icra edilir. Bu özelliği göz önünde bulundurulduğu takdirde her ne kadar bu adla anılmasa da insanlar arası iletişim ve diyalogun başladığı ilk andan itibaren bu söz sanatı da varlık sahnesinde yerini almıştır.

İltifat sanatını çeşitli isimler altında eserlerinde yer veren kadim âlimlerin olmasına karşın, söz konusu kavramievvel emirde istimal eden kişi, Asmaî'dir. Tefsirde ilk olarak iltifât kavramını kullanan ve iltifât sanatının ilmi ve belâğî değerini açıklığa kavuşturan, ondaki güzelliği, incelik ve belâğî değerleri ortaya çıkararak âlim ise, Zemahşerî olmuştur. Daha sonraki âlimler de onu takip etmişlerdir.

Zemahşerî, iltifâtın yararlarını; sözün bir anlatım tarzından bir diğerine aktarıldığında dinleyenler üzerinde önemli etki bırakacağını, bu nedenle dinleyenler bir üslûptan diğerine geçerken konuşanları anlamak için dikkat kestiğini. Tek bir üslûp ile sözün icra edilmesi halinde bu tesirin söz konusu olamayacağını söylemiştir. Böylece monotonluk denen ve insanı bezdiren hitap şekli ortadan kalkmış olacaktır. Diğer taraftan; "el-Meşelü's-sâ'ir" adlı eserinin müellifi, Zemahşerî'yi iltifâtı sadece bir gaye ve fayda üzerine kısıtından dolayı kınamış, söz konusu sanatın, zaman ve zemine göre birçok fayda ve güzelliklerinin olduğunu dile getirmiştir. Ancak; Zemahşerî'nin tefsiri araştırıldığında, iltifâta vermiş olduğu önemin ne kadar fazla olduğu görülecektir. Böylece İbnü'l-Esîr'in, Zemahşerî'ye yöneltmiş olduğu eleştirinin yersiz olduğu da meydana çıkmış olacaktır.

Bu çalışmada üzerinde durulan örneklerde, iltifâtın anlama ne kadar önemli katkıları olduğu müşahade edildi. Allah Teâlâ Kur'an'da iltifâtı kullanarak vermeyi dilediği mesajları, incelikleri çok zarif bir üslûpla kullarına bildirmiştir.

Son olarak şunu söylemek mümkündür: İltifâtın lafzî güzellik sağlaması ile bedî' ilmine, anlamsal güzellik sağlamasıyla da meânî ilmine dâhil olan çok yönlü bir sanattır ve Arap dili belâgatinde mahir bir âlim olan Zemahşerî, farklı kıraatlerin neden olduğu iltifât sanatını, tefsirinde ustaca kullanarak, yukarıda sayılan iltifâtın

yararları ile beraber tefsirinde ciddi anlam zenginliğini meydana çıkarmıştır.

Kaynakça

- Ala Mehdî, A. (2017). *el-İltifat ve Eseruhu fi Refi'l-Kifâyeti'l-İlamîyye li'n-Nassi 'inde ez-Zemahşerî*. 7(45), 119-148. Küfe: Mecelethu Fasliyye muhakeme.
- Alevî, Y. (1983). *et-Tirâzu'l-Mütedamine li Esrârî'l-Belâgati ve Ulumi Hakâiki'l-İcâz*. Beyrut: Dârü'l-Kutubu'l-İlmiyye.
- Askerî, E. (1957). *Kitâbü's-Sinâ'ateyn*. Beyrut: Dârü'l-İhayî'l-Kutubi'l-Arabiyye.
- Benna, A. (1987). *İtihafu'l-Fudalai'l-Beşer bi'l-Kıraati'l-Erbaati'l-Aşır*. Beyrut: Âlemu'l-Kutub.
- Cerrahoğlu, İ. (2005). *Tefsir Tarihi*. Fecr Yayınları.
- Cevherî, İ. (1987). *es-Sihâh: Tâcü'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye*. Beyrut: Yay. y.y.
- Çetin, A. (2001). *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Durmuş, İ. (2010). *İltifat*. TDVA. Ankara: TDV Yayınları.
- Ebû Hayyân, E. (1993). *el-Bahru'l-Muhît*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ebû Ubeyde, M. (1381). *Mecazu'l-Kur'an*. Kahire: Yay.
- Ebû'l-Abbâs, E. (1990). *el-Bedî'*. Beyrut: Yay. y. el-Hâtimî, E. (1979). *Hilyetü'l-Muhâdara*. Bağdat: Yay. y.y.
- Ezherî, M. (1991). *Meâni'l-Kıraat*. Dârü'l-Maârif.
- Ferahidî, H. (2010). *Kitâbü'l-Ayn*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ferrî, E. (1984). *Meâni'l-Kur'an*. Beyrut: Âlemu'l-Kutub.
- Güneş, K. (2011). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Mektep Yayınları.
- Hâtimî, E. (1979). *Hilyetü'l-Muhâdara*. Bağdat: Yay. y.y.
- İbn Ebî Meryem, E. (1971). *el-Mudâh fi Vücûhi'l-Kıraati ve 'İleliha*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-Arabiyye.
- İbn Hâleveyh, E. (1979). *el-Hüccce fi'l-Kıraati's-Seb'a*. Beyrut: Dârü's-Şürük.
- İbn Hâleveyh, E. (t.y.) *Muhtasar fi'l-Şevazz*. Kahire: Mektebü'l-Mutenebî.
- İbn Kuteybe, E. (1954). *Te'vilu Müşkili'l-Kur'an*. Kahire: Dârü'l-İhayî'l-Kutubi'l-Arabiyye.
- İbn Manzûr, E. (1119). *Lisânu'l-'Arap*. Kahire: Dârü'l-Maârif.
- İbn Sîde, E. (1958). *el-Muhkem ve'l-Muhiti'l-A'zam*. Ma'hadi'l-Mahtutat bi Camietî'l-Duveli'l-Arabiyye.
- İbn Zencele, E. (1997). *Hüccetu'l-Kıraat*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- İbnü'l-Cezerî, M. (t.y.). *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşır*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, E. (t.y.). *el-Meşelü's-Sâ'ir*. Kahire: Dârü Nahdâ.
- İsfahânî, E. (t.y.). *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*. Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz.
- Karaman, H. vd., (2013). *Kur'an Yolu Meâli*. Ankara: Yay. y.y.
- Kazvîni, E. (2003). *el-İdâh fi Ulûmi'l-Belâğa*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

- Mustafavî, H. (2009). *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'âni'l Kerîm*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Râzî, E. (1420). *et-Tefsîru'l-Kebîr/Mefatihu'l-Gayb*. Beyrut: Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî.
- Sekkâkî, E. (2000). *Miftâhu'l-Ulûm*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Selûm, Y. vd., (1996). *Zâhîretü'l-İltifât fî Keşşâfi'z-Zemahşerî*. Dimaşk: Mecelle Mecme'u'l-Lügati'l-Arabiyye.
- SemînA. (1997). *Umdetu'l-Huffaz fî Tefsiri Eşrefi'l-Elfâz*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Süyûtî, E. (t.y.). *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Medîne: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbbâti'l-Mushafi's Şerif.
- Tâberî, E. (t.y.). *Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Ayi'l Kur'ân*.
- Ukberî, E. (1997). *İ'rabu'l-Kıraati'l-Şevazz*. Beyrut: Âlemu'l-Kutub.
- Yazır, E. M. H. (2005). *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Huzur Yayınevi.
- Yemen: Dârü'l-Hicir. Tabl, H. (1998). *Üslûbu'l-İltifât fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî.
- Zebidî, M. (1994). *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Zehebî, M. (2000). *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Zemahşerî, E. (1998). *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvili fî Vucûhi't-Te'vil*. Riyad: Dârü'l-Âbikân.
- Zerkeşî, B. (1984). *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dârü't-Turâs.